

Є. Бичковський,
аспірант кафедри теорії та історії держави і права
Міжнародного гуманітарного університету

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО КОМЕНТАРЯ

Актуальність дослідження феномена науково-практичного коментаря зумовлена змінами в правовій системі України, насамперед тими, що пов'язані з визнанням різноджерельності права та розумінням того, що воно формується не тільки внаслідок цілеспрямованих зусиль законодавця, а й через інші соціальні канали.

Науково-практичні коментарі відомих правників застосовуються на практиці, мають на неї певний вплив, а їх затребуваність підтверджується виданням провідними видавництвами науково-практичних коментарів великими накладками. Необхідність забезпечення ефективного й оптимального використання коментарів для досягнення бажаного результату в діяльності суб'єктів права актуалізує проблему їх дослідження не тільки в теоретичному, а й у практичному планах. При цьому актуальним варто визнати й визначення теоретико-методологічних засад пізнання цього правового феномена.

Частковий теоретичний аналіз науково-практичного коментаря загалом або окремих його сторін простежується в контексті досліджень, присвячених аналізу правової доктрини як джерела права у вітчизняних і зарубіжних правознавців: В.В. Дудченко, М.В. Кармаліти, Л.О. Корчевної, Н.М. Оніщенко, М.Ю. Оборотова, Н.М. Пархоменко, Р. Давида, Ж.-Л. Бержеля, О.Ф. Скакуната та ін. Але комплексні теоретичні дослідження поняття і природи науково-практичного коментаря разом із ретельним аналізом його ролі в системі джерел права України не проводилися. Між тим питання теоретико-методологічних засад дослідження означеної

проблеми вимагають подальших розвідок, що й є **метою статті**.

Успішність теоретичного дослідження науково-практичного коментаря залежить від багатьох факторів, серед яких визначальним є встановлення правильних шляхів дослідження, оскільки кінцевий результат будь-якої діяльності залежить не стільки від того, хто діє (суб'єкт) і на що дія спрямована (об'єкт), скільки від того, як здійснюється ця діяльність, які способи, прийоми та засоби при цьому застосовуються, тобто від використовуваних методів.

Не випадково Г. Лейбніц уважав, що у світі є речі, які прекрасніші за найважливіші відкриття, — це знання методу, яким вони були зроблені. У свою чергу, Г. Гегель констатував, що наука резюмується саме в методі.

Результат застосування певних методів під час дослідження науково-практичного коментаря не може існувати сам по собі, а безпосередньо залежить від досягнень теорії держави і права.

З іншого боку, будь-який метод детермінований не лише тією теорією, на якій він заснований, і не лише передуючими і такими, що співіснують одночасно з ним, методами. Кожен метод зумовлений передусім своїм предметом, тобто тим, що саме досліджується.

У цьому сенсі вже на цьому етапі потрібно зробити одне важливе попереднє зауваження, яке варто мати на увазі під час дослідження науково-практичного коментаря.

Коментар завжди має характер вторинності, що зумовлено такими його істотними якостями, як несаможиттєвість і залежність структурно-змістової організації коментаря від основного тексту

нормативно-правового акта, що коментується. Наявність основного тексту є істотною ознакою коментаря, оскільки його відсутність позбавляє поняття коментаря будь-якого сенсу.

Сучасна наука виробила визначення методології юридичної науки як системи принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в галузі дослідження державно-правової дійсності, а також учення про цю систему [1, с. 14].

Методологічною основою загально-теоретичного дослідження науково-практичного коментаря є загальні теоретичні принципи наукового пізнання, дослідницькі підходи, методи та способи.

В енциклопедичній літературі зазначається, що принцип в перекладі з латинської мови означає начало, основа. Згідно з влучним висловлюванням К. Гельвеція, знання деяких принципів легко компенсує незнання деяких фактів.

Принципи характеризуються, по-перше, як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю й відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього та міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації; по-друге, вони є внутрішнім переконанням людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [2, с. 110–111].

За наявності різних підходів до визначення принципів, які стосуються теорії держави і права, загально-визначеними принципами пізнання є принципи науковості, всебічності, історизму, комплексності, об'єктивності, конкретності, які реалізуються в застосуванні конкретних методологічних підходів.

В енциклопедичній і юридичній літературі зазначається, що методологічний підхід – це сукупність знань про процес наукового дослідження [3, с. 111]; світоглядна аксіоматична ідея (засада), побудована на гранично загальних (філософських) категоріях, яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір

досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження [4, с. 24].

На нашу думку, саме зосередження на методологічних підходах надає можливість визначити конкретні теоретично-методологічні засади дослідження науково-практичного коментаря.

Так, необхідність визначення дефініції правового явища, що досліджується, зумовлює використання формально-логічного підходу, який передбачає застосування системи логічних прийомів, способів, засобів, правил і операцій, саме за допомогою яких досліджуються внутрішні закономірності виникнення й розвитку понять науки, розкривається зміст того чи іншого поняття, його істотні ознаки та елементи. Неналежне застосування формально-логічного підходу призводить до створення визначень шляхом закріплення другорядних ознак, до формулювання дефініцій, що не відповідають вимогам спільномірності обсягу доктринального визначення й самого явища, не охоплюють усіх істотних ознак, елементів досліджуваних явищ.

Науково-практичний коментар є відносно самостійним явищем завдяки наявності власних ознак і властивостей, що зумовлюють його відмінність і схожість з іншими явищами. Ознака відображає зовнішню прикмету; за сукупністю ознак можна певний об'єкт зарахувати до науково-практичного коментаря. На відміну від ознаки, властивість відображає якісну, тобто внутрішню властиву коментарю, відмінність. Науково-практичний коментар характеризується наявністю всіх властивостей одночасно (різна лише міра їх прояву), а набір ознак у кожному випадку може бути індивідуальним.

У науковій літературі за коментарями до чинного законодавства визнається статус джерела права, яке охоплюється поняттям доктрини.

Отже, проблема науково-практичного коментаря пов'язана з поняттям джерел (форм) права та правової доктрини як такої, яке не знайшло ще остаточного вирішення в теорії держави і права. Зміна позицій в розумінні дже-

рел права призводить до зміни змісту самого цього поняття, у зв'язку з чим визначення науково-практичного коментаря стає не менш проблематичним, ніж визначення джерел права.

Визначаючи термінологічний аспект дослідження, доцільно встановити положення науково-практичного коментаря в системі джерел права України та змістові складові цього поняття, на підставі чого визначити юридичну природу й місце науково-практичного коментаря в системі джерел права України, дати дефініцію цього правового феномена.

Але в нинішній час для визначення поняття правового явища, його класифікації згідно з визнаними критеріями, встановлення його відмінних ознак і характеристик не достатньо обмежуватися лише формально-логічними операціями за традиціями юридичного позитивізму, науковий інструментарій якого був сформований досить давно.

Юридичний позитивізм систематизує правові знання, узагальнює їх, дає науково-практичні рекомендації, але не ставить завдання встановлення глибинних зв'язків взаємодії елементів соціально-правової системи, які можливо виявити тільки іншими, ніж формально-правовий аналіз, способами.

Так, тривала історія коментування нормативних актів в історії людства надає широкі можливості для застосування історичного підходу в дослідженні науково-практичного коментаря. Достатньо згадати, що коментарі та інтерпретації відомих римських юристів за значенням і юридичною силою прирівнювались у Стародавньому Римі до чинного в той час імператорського законодавства, вони були джерелом права й застосовувались на рівні законів.

Застосування історичного підходу, вивчення виникнення та розвитку коментування правових приписів під впливом різних чинників, що змінювались в часі, дасть змогу дослідити формування й розвиток цього явища в хронологічній послідовності з метою виявлення закономірностей цього процесу, його

внутрішніх і зовнішніх зв'язків, рушійних сил і суперечностей. Поряд із цим пізнавальне оволодіння таким явищем, як науково-практичний коментар, у результаті застосування історичного підходу буде більш ефективним у разі, якщо таке явище буде оцінюватися не тільки з погляду того, як воно виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло, а й з погляду його стану в теперішній час. Тому під час дослідження науково-практичного коментаря думка має рухатися як від минулого до сучасного, так і від сучасного до минулого.

Варто підкреслити, що історія розвитку коментування законодавства не може розглядатися як лінійний, поступальний процес, оскільки досвід коментування нормативних актів є різним в окремі історичні епохи в різних національних правових системах певних держав.

У сучасній методології відносно новим підходом дослідження процесів становлення та розвитку різних явищ є синергетичний (синергійний) підхід. У сферу його вивчення потрапляють нелінійні ефекти еволюції систем будь-якого типу, що передбачають множинність сценаріїв подальшого розвитку. Синергетичний підхід передбачає ймовірне бачення світу, ймовірні сценарії розвитку систем під впливом певних чинників і їхніх комбінацій. Ідея нелінійності включає багатоваріантність, альтернативність шляхів розвитку й еволюції систем і їх незворотність. У разі дослідження процесів еволюції та трансформації науково-практичного коментаря синергетичний підхід дає змогу побачити нестійкість або незрівноваженість системи коментарів до законодавства, що може виникати в певних просторово-часових характеристиках під впливом трансформацій правової системи держави. У такому випадку науково-практичний коментар набирає ознак дисипативності (нестійкості). Неврівноважені системи забезпечують можливість виникнення унікальних подій. При цьому час стає невід'ємною константою еволюції, оскільки в нелі-

нійних системах у будь-який момент може виникнути новий тип рішення, який не зводиться до попереднього. Отже, «синергетично» мислячий науковець оцінює те чи інше рішення (явище або ефект) не тільки через прямолінійне порівняння попереднього й наступного етапів, а має змогу порівняти реальний перебіг наступних подій з імовірним ходом подій при альтернативному ключовому рішенні. Ефект від застосування синергетичного підходу під час дослідження процесу формування та функціонування науково-практичного коментаря дає змогу зрозуміти спрямованість науково-практичного коментаря на досягнення певної мети.

Синергетика має дещо спільне з діалектикою, але є й принципова методологічна різниця між цими парадигмами. Синергетика досліджує динаміку, рух процесу. Діалектика розглядає правові явища в єдності й боротьбі протилежностей, у постійному розвитку та оновленні. Застосування діалектичного підходу надасть можливість виявити зміст функціональної складової науково-практичного коментаря з огляду на суперечності розвитку правової системи держави.

Функціональний характер науково-практичного коментаря зумовлює необхідність використання в дослідженні функціонального підходу, який зводиться до необхідності вивчення діяльності кожного компонента науково-практичного коментаря як системи, взаємодії між ними та іншими системами. При цьому визначаються функції, що виконуються елементами, підсистемами всередині й зовні цієї системи, її властивості, тобто якісні відмінності, які зумовлюють відносну самостійність, стійкість і стабільність цієї системи, придатність коментаря для використання в соціальній комунікації.

Саме використання функціонального підходу надає можливості поглибити уявлення щодо соціального призначення коментування законодавства загалом і науково-практичного коментаря зокрема.

Логічним механізмом охоплення всіх вищеназваних підходів є системний підхід. Системний підхід є таким аспектом дослідження, який передбачає розгляд об'єкта як складного, багатогранного та багатоякісного явища, що складається з елементів, зв'язки між якими утворюють його відносно незмінну структуру й забезпечують цілісність [5, с. 12].

Системний підхід є важливим моментом діалектичного пізнання, дає змогу розглянути науково-практичний коментар як цілісну динамічну систему та розкрити «механізми», що забезпечують таку цілісність.

При цьому важливого методологічного значення набуває характеристика науково-практичного коментаря як системи, тобто органічної сукупності елементів, а не їх простої суми.

Так, науково-практичний коментар є певною кількістю закономірно пов'язаних один із одним елементів і частин як певним цілісним утворенням, єдністю. Сукупність однорідних елементів, що виконують необхідну для існування системи функцію, становить підсистему. Якщо в системі є декілька підсистем, то вся система стає складною.

Поняття системи відносно, як і поняття елемента. Якщо системою вважати науково-практичний коментар як такий, то його сутнісними підсистемами буде інформаційна й матеріальна (речова, субстанціональна) складові, а також конструктивні елементи як документа (титульний аркуш, обкладинка, форзац тощо), об'єднані в складне ціле. Підсистемою науково-практичного коментаря є й текст, що також складається з певних елементів: глав, параграфів, абзаців. Науково-практичний коментар як ціле – це єдність складових його елементів і підсистем, суперсистема стосовно них. Вивчення науково-практичного коментаря як системи полягає у виявленні його елементів, підсистем і зв'язків між ними, тобто у вивченні його структури.

При системному підході науково-практичний коментар має розгляда-

тися також як частина більшої системи соціальних комунікацій. Тому важливо з'ясувати, частиною якої загальнішої системи (цілого) є в цьому випадку науково-практичний коментар. Саме цим визначаються його можливості, задаються цілі існування, функції, що виконуються в суспільстві, закономірності функціонування.

Входження України в європейський простір вимагає відповідних змін у правовій системі нашої держави, гармонізації законодавства України із законодавством держав Європейського Союзу. Правові системи європейських країн в основному є стабільними й ефективними. Тому запозичення досвіду цих країн у використанні коментарів до законодавства може мати позитивний характер для правової системи України.

Це зумовлює актуальність використання порівняльно-правового (компаративістського) підходу, який може бути використаний для з'ясування загального та відмінного між науково-практичними коментарями в рамках декількох правових систем шляхом їх порівняння, встановлення відмінності за якою-небудь ознакою або властивістю. І в цьому такий підхід є унікальним і неповторним.

Виявлення й аналіз позитивного досвіду на предмет його запозичення (яке може бути повним або частковим), розробка відповідних рекомендацій і досягається саме за допомогою порівняльного підходу, який забезпечує можливість вийти за межі догматичної дискусії в рамках національного права та запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду. При цьому необхідно врахувати й те, що не кожна модель певного правового явища, яка якісно працює в правовій системі одних держав, може ефективно працювати в інших, і те, що ефективно використовувалася на одному етапі розвитку держави та суспільства, може не мати жодної користі на іншому етапі.

Поступове утвердження гуманістичних традицій у всіх сферах суспільного

життя сприяли відповідному переспрямуванню правової науки від визнання первинності нормативної форми буття права до ідеї сприйняття людини як творця й мети права. У контексті методології юридичної науки це спричинило насамперед суттєве розширення застосування антропологічного підходу, тобто інтерпретації та оцінювання юридичних явищ як інструментів, важелів, засобів задоволення потреб людини, соціальних спільнот, суспільства загалом.

Застосування антропологічного підходу дає змогу, «з одного боку, глибше проникнути в сутність права через осягнення природи людини, а з іншого боку, ... краще зрозуміти природу людини через осягнення сутності права» [6, с. 247].

Антропологічний підхід, сутність якого полягає в «людському вимірі» правових явищ, сприятиме забезпеченню дослідження науково-практичного коментаря з огляду на необхідність забезпечення прав людини, її інтересів і потреб як основного системоутворювального елемента суспільства.

Сьогодні теорія держави та права продовжує свій розвиток у тісному зв'язку з іншими галузями соціально-гуманітарного знання, що підтверджує перетин проблемних галузей юридичної науки й інших «наук про дух».

Для правової теорії актуальності набувають лінгвістичні аспекти правового регулювання, оскільки саме мова є специфічним соціальним засобом збереження та передання інформації, а також управління поведінкою особистості.

Сьогодні загально визнано, що право є специфічним правовим текстом, а мова юридичних приписів має лексичні й стилістичні особливості. Крім того, виникли нові підходи до сутності права, наприклад, комунікативний.

Необхідно мати на увазі, що текст права створюється законодавцем з метою регулювання поведінки людей. Для того щоб система правових норм могла реально впливати на індивідів, юридично значимі тексти мають бути

не лише загальнодоступні для сприйняття й пізнання, а й загальнозрозумілі. Це зумовлює особливу важливість наукового аналізу процесу розуміння права та процедур його тлумачення (інтерпретації) і вихід на перший план проблем юридичної герменевтики.

Необхідність застосування герменевтичного підходу полягає в тому, що текст нормативного правового акта, розрахований на багатократне застосування, відрізняється абстрактністю формулювань і їх загальністю (оскільки норма регулює типові стосунки, що повторюються) і не може бути зрозумілим одноманітно.

Для правової норми не існує єдиного значення, а кожен конкретний випадок її застосування вимагає попереднього розуміння її сенсу, яке неможливе без тлумачення або інтерпретації норми. Юридична герменевтика виникає як узагальнення інтерпретаційної практики, що виражається у вигляді певних правил і методів розуміння права.

Існування теорії тлумачення права закономірно виходить із факту початкової багатозначності правового тексту. Як правильно пише В.А. Сулов, «конфлікт інтерпретацій законодавця й того, хто застосовує закон (виконавчого органу, громадянина), полягає в тому, що законодавець спочатку прагне до максимальної однозначності тексту, а той, хто застосовує право, прагне до інтерпретації правового тексту на свою користь. Саме в цьому полягає основна проблематика правової герменевтики, в цьому ж полягає й специфіка герменевтики права. Якщо під час тлумачення не правового (наприклад, історичного) тексту його інтерпретація як мінімум не суперечить тому сенсу, який вкладає в текст автор, то при реалізації норми права можливе зіткнення інтерпретації того, хто застосовує закон, і букви закону. Під час застосування особа прагне використовувати неясності в тексті закону у своїх інтересах, підміняючи дійсний сенс закону своїм тлумаченням, тоді як держава в особі вищих судових органів намагається за-

безпечити одноманітність при тлумаченні закону» [7, с. 5].

Досвід функціонування та необхідність у подальшому використанні науково-практичних коментарів підтверджують об'єктивну потребу осмислення перспектив цього явища, прогнозування напрямів його розвитку із застосуванням прогностичного підходу.

Юридичне прогнозування, як відомо, є науковим передбаченням майбутнього стану державно-правових процесів, їхнього характеру та особливостей, темпів і етапів, напрямів і шляхів розвитку тощо. Воно ґрунтується на певних закономірностях соціального, економічного й політичного розвитку суспільства [8, с. 149].

Вочевидь, що моделювання перспектив розвитку науково-практичного коментаря має бути здійснено з урахуванням концепції розвитку держави і права як науково обґрунтованої, системної й цілісної сукупності уявлень про найістотніші параметри майбутнього стану суспільства загалом і державно-правового будівництва зокрема.

Як правильно підкреслює В.В. Дудченко, юридична наука знаходиться нині лише на самому початку цього шляху розробок теоретико-методологічних питань науково-правового передбачення. Тим часом дослідження зазначених питань не тільки слугує потребам практики (сприяє зважуванню прийнятих рішень, їхніх наслідків), а і є важливим способом самопізнання юридичної науки, її гносеологічних особливостей і можливостей, як наслідок, передумовою до розвитку новачітного науково-правового мислення [1, с. 15].

Отже, можна стверджувати, що мета пізнання такого багатоманітного явища, як науково-практичний коментар, насамперед забезпечується застосуванням науково обґрунтованої методології. Використання різноманітних підходів дає змогу повно та всебічно підійти до вивчення зазначеного правового явища, спрогнозувати тенденції його розвитку, окреслити основні напрями й форми його вдосконалення

на сучасному етапі. Причому мова йде про використання як класичної, так і неklasичної методології.

Ключові слова: науково-практичний коментар, методологія, методологічні підходи, новаційне мислення.

Стаття присвячена дослідженню сучасної методології пізнання науково-практичного коментаря. Підкреслюється, що така методологія має розробляти стратегію пізнавальної й практичної діяльності. Проаналізовано формально-логічний, історичний, синергійний, системний, антропологічний та інші підходи, їхня роль щодо з'ясування сутності науково-практичного коментаря.

Статья посвящена исследованию современной методологии исследования научно-практического комментария. Подчеркивается, что такая методология должна разрабатывать стратегию познавательной и практической деятельности. Проанализировано формально-логический, исторический, синергетический, системный, антропологический и другие подходы, их роль в исследовании сущности научно-практического комментария.

The article is devoted to the analysis of modern methodology of research of scientifically practical commentary. It is underlined that such methodology must develop strategy of cognitive

and practical activity. Legally logical, historical, synergistic, systematic, anthropological and other approaches and their role in research of essence of scientifically practical commentary is analysed.

Література

1. Дудченко В.В. Роль методології юридичної науки у становленні новаційного правового мислення / В.В. Дудченко, Д.Г. Манько // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип. 21. – С. 13–16.
2. Волошин Ю.О. Принцип / Ю.О. Волошин // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998–2004. – Т. 5. – 2003. – 736 с.
3. Бобровник С.В. Компромiс і конфлікт: методологічні підходи до дослідження / С.В. Бобровник // Правова держава. – К., 2009. – Вип. 20. – С. 110–117.
4. Рабінович П.М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології / П.М. Рабінович // Проблеми філософії права. – К.-Чернівці : Рута, 2003. – Т. 1. – 2003. – С. 22–25.
5. Тиунова Л.Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория / Л.Б. Тиунова. – СПб., 1991. – 133 с.
6. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Х. : Фолио, 1999. – 607 с.
7. Суслов В.А. Герменевтика права / В.А. Суслов // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – № 5. – С. 4–12.
8. Нагребельний В.П. Прогнозування юридичне / В.П. Нагребельний // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998–2004. – Т. 5. – 2003. – С. 149.